

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

ЛУКАШЕВИЧ ЮЛІА ЛЕОНІДІВНА

УДК 001.89:63(477):33.012.35:631.5/.9 "XVIII/XIX"(081)

**НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ
(КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

07.00.07 – історія науки й техніки

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди» Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук
Підгайна Тетяна Миколаївна,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України,
вчений секретар

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Гамалія Віра Миколаївна,
Державний університет інфраструктури та технологій
Міністерства освіти і науки України, завідувач кафедри
«Філософія та історія науки і техніки»

кандидат історичних наук, доцент
Деркач Олексій Павлович,
Національний університет біоресурсів і природокористування
України Міністерства освіти і науки України, доцент кафедри
тракторів, автомобілів та біоенергосистем

Захист відбудеться «14» травня 2021 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.373.01 у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

З дисертацією можна ознайомитись у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10).

Автореферат розісланий «14» квітня 2021 р.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Н. Б. Щебетюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Євроінтеграційні процеси, що насамперед потребують переходу ведення економіки України на повноцінні ринкові відносини з усіма її складовими, потребують перегляду й системи організації наукового забезпечення історично провідного її сектору – сільського господарства. Особливо питання актуалізувалося з децентралізацією та запровадженням у країні з 1 липня 2021 р. ринку землі.

Враховуючи досвід провідних країн світу, який доводить, що без новітніх знань і вмінь годі говорити про подальший розвиток агропромислового комплексу, маємо підстави стверджувати, що виникає державна потреба переформатування існуючого структурованого механізму їх надання. Для цього не потрібно запозичувати іноземні підходи, а достатньо повернутися до власної історії функціонування впровадження новітніх наукових розробок до подій 1917 року, коли в основі розуміння всіх процесів була приватна власність, законодавча та бюджетна підтримка з боку держави, що ґрунтувалася на ініціативах місцевих громад через повітові та губернські земства. Мова йде про так звану суспільну агрономію, що почала активно і структуровано в міру накопичення знань і розумінь про агрономічні процеси вітчизняною сільськогосподарською дослідною справою запроваджуватись у країні з 80-х років XIX ст. Зазначимо, що після Української революції 1917–1921 рр. ця система була реформована радянською владою у вигляді районних та обласних управлінь сільського господарства, що до сьогодні під різними назвами існують в Україні. Із втратою їх основних функцій, притаманних плановій економіці та переходу на ринкові відносини, постали питання розгляду та пропозицій кращих із тих підходів для запровадження в незалежній Україні, при цьому з акцентом на механізмі взаємодії з діючою академічною агрономічною наукою в питаннях насамперед популяризації.

Популяризація сільськогосподарських знань серед селянства щодо нових методів і прийомів господарювання відбувалася з метою підвищення ефективності сільського господарства. Науковий аналіз історичних розвідок переконує, що за досить короткий термін вдалося вплинути на свідомість суспільства, зокрема селян, які зрозуміли, що застосування раціональних знань позитивно впливає не лише на розвиток аграрної науки, а й на їхній добробут. Вивчення еволюційного поступу науки крізь призму суспільної агрономії у кінці XIX – на початку XX століть ознаменувалося відходом від натурального господарювання та перебудовою організації сільського господарства на ринкові відносини, що зрештою привело до створення в країні сільськогосподарської промисловості.

Особливо ці питання актуальні в умовах сьогодення, коли виняткова увага приділяється дослідженню історії еволюції сільськогосподарської та економічної наукової думки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах плану науково-дослідної роботи кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди» – «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета і задачі дослідження. Метою роботи є комплексний аналіз організації наукового забезпечення ведення сільського господарства в системі суспільної агрономії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Для досягнення поставленої мети передбачено розв’язання таких завдань:

- з’ясувати стан наукового розроблення теми дослідження, його джерельне забезпечення та методологічні засади;
- розкрити суть і змістовне наповнення суспільної агрономії, яка сформувалася наприкінці XIX ст. і вплинула на інтенсифікацію сільського господарства;
- здійснити періодизацію суспільної агрономії для ведення вітчизняного сільського господарства;
- довести вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи;
- з’ясувати роль суспільної агрономії в піднесенні спеціальної сільськогосподарської вищої освіти;
- обґрунтувати взаємозалежність суспільної агрономії та сільськогосподарської кооперації.

Об’єктом дослідження є становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в кінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та практичні основи організації наукового забезпечення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – початок XX століть. Для нижньої межі характерне зародження практичних і теоретико-методологічних основ суспільної агрономії. Для верхньої межі властивий розвиток суспільної агрономії та її вплив на ведення вітчизняного сільського господарства, галузевої дослідної справи та вищої освіти, а також сільськогосподарської кооперації.

Територіальні межі дослідження окреслені регіонами, що входили до складу Російської імперії – Харківська, Катеринославська, Херсонська, Чернігівська (сучасна територія України) та Пермська, Московська, Орловська, Самарська, Саратовська, Воронежська, Тамбовська, Володимирська, Казанська, Петербурзька губернії (нині – окремі області Російської Федерації).

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати наукове забезпечення ведення сільського господарства в системі суспільної агрономії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Досягнути мети та реалізувати визначені дослідницькі завдання вдалося на основі поєднання відповідних методологічних підходів. Важливими шляхами розв’язання завдань даного дослідження є застосування принципів історизму, науковості, об’єктивності, комплексності джерел і методів: загальнонаукових (історико-порівняльного, аналізу та синтезу, логічного, узагальнення), спеціально-історичних або загальноісторичних (проблемно-хронологічного, історико-системного, діяхронного (періодизації),

ретроспективного, персоніфікації, біографічного) та міждисциплінарних (контент-аналізу, бібліографічного, методів архівознавчого аналізу).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

- *вперше* в українській історіографії науковим дослідженням, у якому всебічно та об'єктивно висвітлено організацію наукового супроводу ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії в кінці XIX – на початку XX століття, виявлено вплив внутрішніх закономірностей та зовнішніх чинників на розвиток аграрної галузі;
- на основі системного аналізу стану наукового розроблення проблеми, введення до наукового обігу низки маловідомих архівних джерел і документів з'ясовано явище суспільної агрономії та її вплив на подальший розвиток вітчизняного сільського господарства;
- здійснено періодизацію розвитку суспільної агрономії, що дало змогу послідовно показати її роль в аграрному секторі країни;
- розкрито вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи;
- з'ясовано роль суспільної агрономії в поширенні сільськогосподарської вищої освіти;
- розкрито взаємозалежність суспільної агрономії та сільськогосподарської кооперації.

Доповнено бібліографію наукових праць та літературних джерел про суспільну агрономію, а також джерелознавчу базу за рахунок запровадження до наукового обігу маловідомих архівних документів.

Набув подальшого розвитку напрям аграрної біографістики на основі відтворення творчої спадщини видатних учених-дослідників з питань суспільної агрономії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, де дисертанткою обґрунтовано його наукову концепцію, мету і завдання, джерелознавчі та методологічні засади. Особистим внеском здобувачки є формулювання наукових положень дисертаційного дослідження, загальних висновків, авторських тверджень, що виносяться на захист.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та висновки дисертаційної роботи оприлюднені на: чотирнадцяти наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898) (м. Київ, 17 листопада 2018 р.), XIV Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямами, професорів Богданова Сергія Михайловича (1859–1920), Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленева Миколи Олександровича (1889–1969) (м. Київ, 19 травня 2019 р.), XV Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила

Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018) (м. Київ, 15 травня 2020 р.).

Публікації. За основними результатами дисертаційного дослідження опубліковано 8 наукових праць: 5 статей, з яких 4 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні; 3 публікації у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації підпорядкована меті та відповідним дослідницьким завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (150 найменувань) та 5 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 200 сторінок, обсяг основного тексту наведено на 162 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, показано його зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету, основні завдання, хронологічні та територіальні межі, об'єкт, предмет, методологічні основи, наукову новизну його результатів та структуру дисертації.

У **розділі 1 «Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологічні основи дослідження»** проведено науковий аналіз історіографії за темою дисертаційної роботи, здійснено систематизацію джерельної бази з точки зору достовірності вміщеної в ній інформації (за видовим принципом), обґрунтовано застосовані у процесі наукового дослідження методологічні принципи і методи.

У **підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки проблеми»** проаналізовано історіографічний доробок з досліджуваної проблеми, яку за хронологічним принципом поділено на два етапи: дорадянську та сучасну.

Дорадянський етап включає історичні праці, пов'язані з визначенням поняття «суспільна агрономія». Для наукової думки кінця ХІХ – початку ХХ століття було характерним те, що економіка сільського господарства й агрономія здебільшого розглядалися як одне поняття. Цим певною мірою пояснюється суттєве тяжіння до суспільної агрономії з боку економістів, адже праць дорадянського періоду, які стосуються теми дослідження, найбільше.

Продуктивними вважаємо напрацювання О. В. Чаянова¹. Із розвитком теоретико-методологічних основ вітчизняної агроекономічної науки починає формуватися концепція суспільної агрономії. У цей час завдяки активній участі професора О. Ф. Фортунатова та його учня В. Г. Бажаєва з'являється низка історіографічних праць, дотичних до теми дослідження. Саме останній у 1899 р. увів до наукового обігу розгорнуте поняття стосовно системи суспільних заходів для потреб ведення вітчизняного сільського господарства. Під терміном «суспільна агрономія» В. Г. Бажаєв розумів будь-яку агрономічну діяльність, спрямовану на поліпшення стану сільського господарства всіх прошарків населення через:

¹ Чаянов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. Москва: Изд. Наркомзема «Новая деревня», 1922.

а) земства, б) уряд, в) навчальні заклади, г) сільськогосподарську статистику, г) сільськогосподарські товариства, д) сільськогосподарську пресу². Тобто під суспільною агрономією вчений розумів комплекс урядових і земських заходів агрономічної допомоги, насамперед товаровиробникам сільськогосподарської продукції.

Схожі позиції відстоювали вчені-економісти та статистики. Так, О. Ф. Фортунатов визначав суспільну агрономію як частину сільськогосподарської політики держави³.

На думку М. Н. Вонзблейна, суспільна агрономія – це заходи, спрямовані на розвиток дрібного сільського господарства. Він визначає відмінність між суспільною агрономією й хуторською агрономією. Остання передбачала агрономічні заходи, здійснювані землевпорядною комісією⁴.

На думку К. Мацієвича, «вся цінність громадської агрономії полягає в тому, що вона вимірювала завдання зі своїми дійсними ресурсами і її роль у спільній системі аграрної політики зводиться до роботи над тими елементами соціального ладу села, які створюються законом економічного розвитку і спільною економічною політикою»⁵.

На переконання С. І. Теуміна⁶, нові форми суспільної агрономії органічно пов'язані з усією попередньою діяльністю земств щодо поліпшення стану й розвитку сільського господарства. У зв'язку з цим у суспільно-агрономічній роботі особливого значення набуває кооперативне будівництво. Кооперація для агронома є засобом втілення в життя заходів з реорганізації й поліпшення господарства в цілому. Сучасні форми суспільної агрономії безпосередньо пов'язані з розвитком галузевої дослідної справи.

Незважаючи на те, що досліджувана проблема розроблялася багатьма вченими-сучасниками і дослідниками XIX ст., вона не втратила актуальності. На особливу увагу в галузі сільськогосподарської освіти в Російській імперії заслуговують праці І. І. Мещерського⁷, Б. Бруцкуса⁸, І. О. Стебута⁹.

² Бажаев В. Г. О съездах деятелей в области общественной агрономии. *Сельскохозяйственный журнал*. 1899. № 1. С. 3–15.

³ Фортунатов А. Ф. Сборник статей по общественной агрономии. Казань: Государственное издание, 1920. 87 с.

⁴ Вонзблейн М. Агрономия общественная. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд-во А. Ф. Девриена, 1912. Доп. Т. XII (Автомобили в сельском хозяйстве – Яблочное вино и водка). С. 10–15.

⁵ Мацеевич К. Общественно-экономические этюды. Харьков, 1913. 135 с.

⁶ Теумин С. И. К вопросу о задачах общественной агрономии и роли опытного дела. Ромны: Типогр. Р. Г. Дельберг, 1913. 20 с.

⁷ Мещерский И. И. Высшее сельскохозяйственное образование в России и за границей. Санкт-Петербург: Типогр. В. Киршбаума, 1893. 403 с.; Мещерский И. Образование сельскохозяйственное. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд-во А. Ф. Девриена, 1902. Т. 6. Образование сельскохозяйственное – Питомник плодовых. С. 1–15.

⁸ Бруцкус Б. Школы сельскохозяйственные. *Энциклопедический словарь*: в 86 томах / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Типогр. акц. общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. Т. 78 Шень – Шуйский монастырь. С. 626–633.

⁹ Стебут И. А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование. Москва: Типогр. И. И. Родзевича, 1889. 169 с.

Серед сучасних дослідників суспільної агрономії найвагомішими є дослідження В. А. Вергунова¹⁰, О. Ю. Єліної¹¹, І. А. Сиченко¹², О. Ю. Примак¹³, В. В. П'ятницької¹⁴ та інших. Більшість дослідників висвітлюють явище суспільної агрономії в контексті діяльності В. Г. Бажаєва.

Серед групи історіографічних джерел новітнього періоду заслуговують на увагу дослідження академіка НААН В. А. Вергунова. Авторитетний дослідник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у своєму фундаментальному тритомному виданні до першопричин організаційної появи сільськогосподарської дослідної справи відносить появу так званої суспільної агрономії, що виникла в країні в 1883 р. як технічна складова галузі сільського господарства для боротьби зі шкідниками у Пермській губернії, а формалізований державний відлік у роботі завдяки Закону розпочала з 1886 р., після запровадження посад губернських урядових агрономів. Взаємодоповнюючись і розвиваючись, суспільна агрономія дала змогу сільськогосподарській дослідній справі, що на початковому етапі здебільшого розв'язувала специфічні проблемні завдання, передусім для потреб великих господарств із родючими ґрунтами півдня згодом включити до сфери впливів північні райони країни і головне – для потреб селянських господарств у питаннях обробітку ґрунту та сівозмін. Усе разом дало можливість сформуватись аграрному діячеві, який, здобувши фахову підготовку в освітньому закладі, закріпивши її у провідних науково-освітніх центрах Європи та власної країни, всіляко сприяв тому, щоб галузеве дослідництво розвивалося спочатку спільно в системі освітньої підготовки, а потім окремо як складова природознавства.

Двотомник О. Ю. Єліної є першою узагальнювальною працею з історії сільськогосподарських дослідних установ у Росії. Із залученням великого масиву архівних документів і опублікованих джерел проаналізована майже тривікова історія організації наукових досліджень у галузі агрономії. Перший том присвячений початку експериментів з акліматизації іноземних рослин у монастирських і царських садах. Досліджено появу і розвиток перших державних утворень, де велись агрономічні роботи, – аптечних городів. Простежено перехід від приватних садів до приватних дослідних станцій і полів завдяки працям піонерів вітчизняної агрономії А. Т. Болотова, М. І. Афоніна, І. М. Комова, М. Г. Павлова. Розкрито роль наукових і практичних товариств, земств як ініціаторів агрономічних досліджень і організаторів дослідних установ.

¹⁰ Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН, Нац. наук. с.-г. б-ка. Київ: Аграр. наука, 2018. Ч. 2: Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина XIX – початок XXI ст.). 616 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 106).

¹¹ Елина О. Ю. От царских садов до советских полей: История сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в.: В 2 т. Москва, 2008. 480 с.

¹² Сиченко І. А. Науково-організаційна діяльність В. Г. Бажаєва з питань суспільної агрономії / І. А. Сиченко // Вісник аграрної історії. 2016. Вип. 15. С. 206–211.

¹³ Примак О. Ю. Володимир Гаврилович Бажаєв – один із засновників агрономічної допомоги населенню (до 150-річчя з дня народження). *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. С. 154–155.

¹⁴ П'ятницька В. В. Володимир Гаврилович Бажаєв – засновник суспільної агрономії в Росії в кінці XIX століття. *Історичні записки*: зб. наук. праць. Луганськ, 2010. С. 161–167.

У публікації І. А. Сиченко висвітлено діяльність В. Г. Бажаєва щодо організації й упровадження суспільної агрономії, творчу спадщину вченого. Розглянуто окремий період його життя і діяльності, пов'язаний із суспільною агрономією, проаналізовано праці В. Г. Бажаєва, які висвітлюють дану тематику. Дослідниця робить висновки, що наприкінці ХІХ ст. велике значення для розвитку вітчизняного сільського господарства мала організація системи суспільних заходів, спрямованих на досягнення значних результатів. Ця система була підтримана земствами і почала активно розвиватися завдяки одному з фундаторів суспільної агрономії – В. Г. Бажаєву.

Отже, узагальнюючи результати аналізу історіографії дослідження, маємо підстави стверджувати, що у вітчизняній історичній літературі процес становлення і розвитку суспільної агрономії не представлений цілісно і всебічно.

У підрозділі 1.2 *«Характеристика джерельної бази дослідження»* аналізуються документи й матеріали фондів вітчизняних та зарубіжних архівів.

Дисертаційне дослідження виконано на основі аналізу джерел, серед яких найважливішими є: 1) архівні матеріали з питань суспільної агрономії; 2) періодика; 3) наукові публікації: звіти, щоденники, енциклопедії, словники, праці товариств і з'їздів.

Першою й основною групою джерельної бази дисертаційного дослідження стали архівні документи трьох вітчизняних та одного зарубіжного архіву.

Розвиток пріоритетних напрямів наукової діяльності Міністерства земельних справ, його структуру відображають фонди 1060, 1061, 1062 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Таким чином, на основі аналізу цих документів нам вдалося дослідити загальний розвиток діяльності профільного міністерства та його структурних підрозділів.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зібрав документи ф. 290, що містять відомості про організаційний комітет І Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду – протоколи засідань комітету, листування з установами та учасниками з'їзду. Епістолярну спадщину учасників зібрання висвітлює ф. І та ф. 114 цього ж архіву. На зазначеному зібранні розглядалося питання суспільної агрономії.

Значний масив документів зосереджено в Державному архіві Києва. У фонді 18 зберігається особова справа В. Г. Бажаєва – фундатора суспільної агрономії, у цей час він активно займався науковою діяльністю з питань суспільної агрономії.

Серед зарубіжних архівів варто згадати Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, який доповнив джерельну базу дослідження. Зокрема, для дисертації становив інтерес фонд 382 «Вчений комітет Міністерства землеробства», в якому знайдено відомості про діячів суспільної агрономії, зокрема її фундатора В. Г. Бажаєва, інформацію про те, що його обрано членом-кореспондентом Міністерства землеробства. Відомості про епістолярну спадщину Володимира Гавриловича Бажаєва містить фонд 518 Бажаєв В. Г. – професор Київського політехнічного інституту 1905, 1911 рр. Архіву Російської академії наук, де зберігаються листи вченого до В. І. Вернадського.

Зважаючи на динаміку суспільно-економічних процесів досліджуваного періоду найоперативнішою формою реагування вважаємо періодику. Журнали й газети стали важливим джерелом наукового дослідження, значення яких полягає у з'ясуванні різних напрямів суспільної агрономії. Серед них потрібно виділити щотижневий журнал Київського товариства сільського господарства «Земледелие», на сторінках якого розкрито інформацію про приватні засідання з питань суспільної агрономії, в яких брали участь такі вчені, як П. Р. Сльозкін, О. Ф. Фортунатов, П. М. Дубровський, В. Г. Бажаєв, В. О. Бертенсон, Д. М. Вонзблейн та інші. На цих засіданнях порушувалися також питання сільськогосподарської освіти та дорадництва. Знайдена інформація дала змогу визначити їхні наукові інтереси та ознайомитися з поглядами щодо вирішення даного питання.

У щотижневому сільськогосподарському й економічному періодичному виданні «Хозяйство» у статті Н.П. Соколова «Земская участковая агрономия и её развитие» розкрито становлення та розвиток інституту правлячої агрономії, дільничної агрономії, важливість з'їзду діячів агрономічної допомоги населенню, земська робота з поліпшення стану сільського господарства.

Сільськогосподарський і економічний журнал «Самарский земледелец» підтверджує, що засновник суспільної агрономії В. Г. Бажаєв читав лекції з дисципліни «Чергові задачі суспільного сприяння дрібному господарству в Росії» на курсах із суспільного сприяння дрібному господарству й кооперації в Московському міському народному університеті імені А. Л. Шанявського.

На початку ХХ століття під впливом економічних і соціальних зрушень, які намітилися в сільському господарстві, журнал Московського товариства сільського господарства «Вестник сельского хозяйства» стає органом суспільної агрономії й відображає переважно потреби так званого третього елементу – дипломованих спеціалістів сільського господарства.

Ще одним важливим періодичним виданням того часу є «Агрономічний журнал», на сторінках якого розкривалися питання аграрної економіки і політики та громадської агрономії. У збірнику друкували свої фундаментальні наукові праці відомі представники суспільної агрономії: В. Г. Бажаєв, К. Г. Маньківський, К. А. Мацієвич та інші.

Доволі вичерпним джерелом є низка періодичних видань, що висвітлюють різні аспекти суспільної агрономії. В «Известиях студенческих организаций МСХИ (Петровской академии)» знаходимо відомості про понад тисячне зібрання представників Петровської академії (студенти, викладачі), присвячене п'ятдесятирічній діяльності вишу. Виступаючи на зібранні, О. Г. Дояренко відмічає вчених сільськогосподарської економіки О. Ф. Фортунатова, М. О. Каришева, В. Г. Бажаєва, які є засновниками суспільної агрономії і зробили суттєвий внесок у її розвиток.

У 1918 році Всеукраїнським союзом земств на чолі з С. Петлюрою в Києві почав видаватися «Вісник громадської агрономії». Гостра потреба у випуску журналу, який був би ідейним центром української суспільної агрономії, виникла ще восени 1917 року.

Періодичні видання стали важливим джерелом наукового дослідження, і їх значення полягає у висвітленні інтересів учених щодо суспільної агрономії та інших важливих напрямів наукової діяльності.

Третю групу джерелознавчої бази дослідження формують звіти, енциклопедії, словники, праці товариств і з'їздів. Вони містять важливу інформацію щодо тих чи інших аспектів предмета дослідження. У процесі написання дисертаційної роботи детально аналізувалися «Отчёты о деятельности Киевского агрономического общества», які містять інформацію про засновників і членів цього товариства, активну участь у його засіданнях, де вирішувалися важливі питання сільського господарства, зокрема суспільної агрономії.

У «Энциклопедическом словаре русского библиографического института Гранат» подається доволі ґрунтовне бачення розвитку суспільної агрономії з 80-х років XIX століття з появою земських агрономів, робота яких спрямовувалася на популяризацію наукових знань серед селянства з метою поліпшення стану сільського господарства. Також автор розкриває розвиток правлячої агрономії на початку XX століття, яка набула подальшого розвитку у зв'язку із землевпорядною політикою уряду.

У «Полной энциклопедии русского сельского хозяйства» визначено поняття суспільної агрономії. З'ясовано відмінність між суспільною і хуторською агрономією. Остання передбачала агрономічні заходи, здійснювані землевпорядною комісією. Агрономічна допомога сільському господарству найбільше виявлялася в діяльності земств та інших органів місцевого управління, з якими тісно співпрацювали органи землеробства і землевпорядкування. Популяризація сільськогосподарських знань відбувалася через бесіди, читання, лекції, поради, а також показово, тобто облаштуванням ділянок для демонстрації того чи іншого сільськогосподарського прийому.

«Иллюстрированный словарь энциклопедии сельского хозяйства» містить такі поняття, як «агрономічні наглядачі», «агрономія», «агроном».

Дуже важливими для наукового загалу стали «Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)», за допомогою яких вдалося проаналізувати організаційну діяльність учених щодо запровадження кращих надбань суспільної агрономії.

У книзі О. П. Герна «Общественно-агрономические очерки (Введение в общественную агрономию с конкретными иллюстрациями)» автор розкрив питання об'єктів агрономічного впливу, метод суспільно-агрономічної роботи, досвід конкретизації суспільно-агрономічної програми на прикладі одного повіту (Завдання Юхновської агрономії і дійсність), про вплив війни на льняне господарство, що таке кооперативна агрономія. Також у книзі опублікована стаття методологічного характеру «На агрономическом распутье», в якій з'ясовується природа «кооперативної» агрономії, автор розкрив її поняття.

Отже, дисертаційне дослідження забезпечене джерельною базою (архівними документами, періодичними виданнями, науковими працями) і становить основу для комплексного розкриття нової грані діяльності суспільної агрономії.

У підрозділі 1.3 «Методологічні основи дослідження» викладено основні методи та принципи наукового пізнання. З урахуванням характеру теми й досягнення мети під час написання дисертаційної роботи використані такі методи: загальнонаукові (історико-порівняльний, аналіз і синтез, логічний, узагальнення), спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, періодизації, ретроспективний, персоніфікації) та міждисциплінарні (контент-аналіз, біографічний, бібліографічний, метод архівознавчого аналізу). З методами дослідження системно поєднуються основоположні принципи наукового пізнання.

Важливими шляхами розв'язання завдань даного дослідження є застосування принципів історизму, науковості, об'єктивності, комплексності джерел.

Застосовані теоретико-методологічні основи дисертації дали змогу комплексно проаналізувати наукове забезпечення ведення сільського господарства в системі суспільної агрономії наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

У розділі 2 «Становлення і розвиток наукових основ суспільної агрономії» розкрито основи суспільної агрономії, її вплив на розвиток сільськогосподарської дослідної справи та вищої галузевої освіти.

У підрозділі 2.1 «Передумови зародження суспільної агрономії наприкінці XIX – на початку XX століття» визначено, що, зародившись в останні десятиліття XIX ст., суспільна агрономія в короткий термін встигла перетворитися на велике соціальне явище і залучила до своєї роботи тисячі агрономічних діячів. На початку XX ст. з'являються перші спроби теоретичного узагальнення основ суспільно-агрономічної роботи у працях А. І. Чупрова, О. Ф. Фортунатова, Д. Н. Прянишнікова, В. А. Владімірського, К. А. Мацієвича та низки інших авторів. Ці перші напрацювання на основі підсумків і систематизації місцевого досвіду дають підстави в загальних рисах визначити основні завдання й методи роботи суспільної агрономії.

Результати дослідження засвідчили, що у найбільш загальній формі суспільну агрономію можна трактувати як систему суспільних заходів, які прагнуть спрямувати еволюцію сільського господарства країни в бік найбільш його раціональних (в умовах часу і місця) форм. Ця формула, однак, занадто загальна, оскільки заходи митної, земельної, податкової й інших форм економічної політики теж впливають на еволюцію сільського господарства, також можуть підходити під це загальне визначення.

З'ясовано, що перші спроби запровадження земської агрономії належать до 1883 р., коли у Пермській губернії започатковано сільськогосподарську організацію. Однак це було швидше винятком, адже до кінця 80-х років XIX ст. земська агрономічна діяльність суттєво не впливала на сільське господарство. Така позиція дисертантки спирається на численні факти, які засвідчують, що лише через десять років почала швидко розвиватися мережа земських агрономічних установ, створено Міністерство землеробства. Спільними зусиллями збільшувалася кількість сільськогосподарських шкіл, дослідних полів і станцій, ферм тощо, тобто у різних губерніях Російської імперії велася організаційна діяльність з розвитку сільського господарства.

Системний аналіз різнопланової джерельної бази дає підстави стверджувати, що діяльність Міністерства землеробства в галузі сільського господарства полягала

у 1) модернізації техніки сільського господарства на основі популяризації сільськогосподарського знання серед сільських господарів; 2) сприянні у сфері сільськогосподарської політики. У першому випадку форма діяльності Міністерства землеробства мала творчий характер, головне значення у справі поліпшення стану сільського господарства надавалося місцевій ініціативі. Цілковито інший напрям мала діяльність Міністерства землеробства в галузі сільськогосподарської політики, оскільки в той час виробництво сільськогосподарських продуктів залежало від конкуренції на світовому ринку. Необхідно було ретельно стежити за умовами виробництва і збуту однорідних продуктів у конкуруючих державах, оскільки для усунення конкуренції висувалися будь-які засоби: зниження залізничних тарифів, субсидія морських судів, які перевозять хліб, вивізні премії і ввізні мита.

Узагальнюючи основні тенденції суспільно-економічних процесів у Російській імперії кінця XIX – початку XX століть, маємо підстави стверджувати, що цей період ознаменувався перебудовою організації сільського господарства та переходом до інтенсивних форм господарювання.

У підрозділі 2.2 *«Здобутки вітчизняної суспільної агрономії наприкінці XIX ст.»* встановлено, що з 80-х років XIX століття почав розвиватися інститут земської агрономії, який являв собою систему дослідних, показових, консультативно-популяризаційних заходів сприяння сільському господарству. Окремі земства за власною ініціативою запрошували агрономів. Перший із них почав роботу в 1878 р. у Верхотурському повіті Пермської губернії, у 1883 р. в цій же губернії була створена перша земська агрономічна організація. Згідно з положенням *«Про земські установи»* 1890 р. на земства було покладено відповідальність за *«сприяння місцевому землеробству»*. Як способи *«сприяння»* передбачались відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл, організація сільськогосподарських складів, відкриття земських товарних складів, котрі були звільнені від торговельних податків.

Історично обумовлено, що з кінця XIX століття в Російській імперії в межах державної аграрної політики почав діяти інститут правлячої агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. Міністерство землеробства реорганізовано в Головне управління землеустрою і землеробства й були введені посади уповноважених на місцях із сільськогосподарської частини і правлячих інструкторів. Чисельність наявного агрономічного персоналу на місцях виявилася невеликою, і його функції були швидше адміністративно-інформаційні.

Напрямом земської агрономії стала популяризація запропонованих ученими інновацій для запровадження їх у селянських господарствах – так звана агрономічна допомога населенню. Прикладом сільськогосподарської земської організації, вартим уваги, була Томська губернія. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона характеризувалася низкою географічних, кліматичних, економічних та соціально-демографічних особливостей, що обумовлювали її відмінність від європейських губерній Російської імперії. Невисока щільність населення й велика кількість сільськогосподарських угідь певним чином позначилися на системах землеробства і методах ведення господарства.

Указом Миколи II від 28 травня 1901 р. було прийнято «Положення про сільськогосподарські дослідні установи». Цим законом регулювались юридичні норми і практика управління, нормування і субсидіювання, які склалися до цього моменту.

Отже, здійснювалося офіційне ствердження принципів організаційного ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відповідно до «Положення» відбувся поділ галузевих дослідницьких інституцій на три групи, першою з яких стали дослідні станції; до другої групи належали дослідні господарства, поля і ділянки, а до третьої – показові господарства та ділянки.

У підрозділі 2.3 *«Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи»* розкрито вплив суспільної агрономії на розвиток дослідництва.

Результати дослідження засвідчили, що великий інтерес до суспільної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи характерний з боку держави для кінця XIX століття. Розвиток суспільно-земської агрономії, організація цілої мережі дослідних ділянок, розроблення найкращих способів і форм агрокультурного впливу на землеробську працю – усе це здійснювалося за безпосередньої участі суспільних сил і підтримки з боку Департаменту землеробства.

У підрозділі висловлені авторські судження на предмет того, що на початку XX ст. розвиток суспільної агрономії, або агрономічної допомоги населенню, набув системного характеру. Уряд після наради 1908 р. виділив значні кошти на сільське господарство і широко розгорнув план агрономічної допомоги та дослідної справи. Великий успіх мала організація планомірної мережі дослідних установ в окремих земських губерніях. Перший проєкт губернської мережі належить Полтавському губернському земству, яке не обмежилось діяльністю Полтавського дослідного поля (перетвореного на дослідну станцію у 25-річний ювілей восени 1909 р.), і в 1908 р. губернська агрономічна нарада постановила організувати мережу із шести дослідних полів. Одночасно в Чернігівській губернії за участі професора В. В. Вінера був розроблений проєкт Чернігівської мережі з двома дослідними станціями, а потім у Харківській, Катеринославській, Херсонській, Орловській, Самарській, Саратовській, Воронежській, Тамбовській, Володимирській, Казанській, Пермській, Московській, Петербурзькій губерніях. Земська ініціатива набула широкого розмаху після розроблення загальнодержавного плану в 1908 р., але реальні наслідки проявилися з 1910 р.

Визначено, що нова форма суспільно-агрономічної організації – дільнична агрономія – формалізувалася після більш ніж двадцятирічного процесу розвитку. Перші дільничні агрономи з'явилися в 1906 р., їхня кількість становила лише 10, але не минуло й п'яти років, як вона збільшилася в 10 разів. У 1910 р. працювало 177 дільничних агрономів. Станом на 1 січня 1912 р. дільничних агрономів в європейській Росії налічується уже 760. Отже, інститут дільничних агрономів зріс кількісно з 10 до 760. Згідно зі статистичними даними чисельність усього агрономічного персоналу на 1 січня 1912 р. становила 4000 осіб.

Визначальні для даного підрозділу результати дослідження дають підстави вважати, що суспільно-агрономічна організація (введена в 1906 р., а в Полтавській

губернії з 1909 р.) мала, по-перше, прагнення наблизити агрономічну допомогу до суб'єкта господарювання – населення, а, по-друге, спробу звести загальні положення про поліпшення тих чи інших сторін господарства до конкретних умов даного невеликого району.

У підрозділі 2.4 *«Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти»* з'ясовано значення суспільної агрономії для поширення вищої агрономічної освіти.

На основі вивчення архівних джерел уточнено, що в кінці XIX ст. в рамках державної аграрної політики Російської імперії почав діяти інститут правлячої агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. були введені посади уповноважених на місцях із сільськогосподарської частини. Кількість правлячого агрономічного персоналу була незначною, їм відводилися адміністративно-інформаційні функції. Суспільна агрономія як явище в історії сільського господарства визначалася діяльністю суспільних організацій, органів місцевого самоуправління, відомих учених. За висловлюванням О. В. Чаянова, суспільна агрономія – система суспільних (тобто здійснених суспільством у цілому) заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни в бік найраціональніших форм.

Саме в цей час у процесі розвитку агроекономічної школи починає формуватися концепція суспільної агрономії, яка потребувала значної частини висококваліфікованого агрономічного персоналу.

Дисертантка схиляється до думки, що для Російської імперії другої половини XIX ст. була характерна недооцінка важливості сільськогосподарської освіти. Брак агрономічних кадрів в аграрній країні як ознаку відсталості країни відзначали багато провідних учених і діячів агрономії: А. С. Єрмолов (1872), О. Ф. Фортунатов (1890), В. В. Докучаєв (1898), І. І. Мещерський (1905). Історики освіти звертають увагу на особливий соціально-економічний контекст розвитку сільського господарства в Росії: відсутність наукових знань у сільських господарів, передусім у поміщиків, які опинилися в скрутному становищі через занепад їхніх економік після реформ 1860-х років.

З'ясовано, що в Російській імперії, до складу якої входило 85 % сучасних українських земель, наприкінці XIX ст. систему сільськогосподарської освіти складали вищі, середні та нижчі галузеві навчальні заклади, а також різноманітні курси. Навчання залежно від рівня освітньої підготовки тривало від 2,5 до 5,5 року. В Україні діяло лише три середні спеціалізовані заклади: Харківське землеробське училище (засноване 1855 р.), Уманське училище землеробства і садівництва (утворене 1864 р.) та Херсонське земське сільськогосподарське училище (засноване 1883 р.). Функціонували також нижчі сільськогосподарські навчальні заклади 1-го та 2-го розрядів – казенні й приватні. Поширенню агрономічної освіти сприяла діяльність двох мереж дослідних полів із центром у Києві, а саме – Всеросійського товариства цукровозаводчиків та Київського товариства сільського господарства, а також вихід часописів «Хозяйство» (орган Південно-Російського товариства сільського господарства) і «Южно-русская сельскохозяйственная газета» (видання Харківського товариства сільського господарства). Визначну роль у становленні та розвитку агрономічної науки й освіти відіграла активна громадянська, педагогічна

та наукова діяльність Д. Менделєєва, П. Сльозкіна, В. Колкунова, Є. Вотчала, М. Кулешова, Б. Рождественського, О. Соколовського, М. Малюшицького, М. Годліна, А. Михаловського, О. Ізмаїльського, С. Рубіна, В. Ротмістрова, Ф. Попова, П. Власюка, О. Душечкіна, В. Лебедєва, І. Толмачова та інших.

Кінець XIX ст. ознаменувався окремими позитивними змінами в розвитку галузевої вищої освіти. У кінці 1870-х років Санкт-Петербурзький землеробський інститут реорганізований у Лісний інститут. Тобто вищу фахову освіту можна було отримати лише в Петровській академії та Новоолександрійському інституті сільського господарства і лісівництва (Люблінська губернія, Польща), який відкрився у 1869 р. і був реорганізований у 1893 р. Крім того, сільськогосподарське відділення мало Ризьке політехнічне училище, відкрите в 1862 р. і реорганізоване в інститут 1897 р. У 1865 р. в Москві почала функціонувати Петровсько-Розумовська академія.

Залучення до наукового аналізу документів дало можливість простежити, що в кінці XIX – на початку XX ст. проблеми сільськогосподарської освіти стали предметом широкої громадської дискусії. Перше слово в ній належало викладачам вищих навчальних закладів, діячам науково-практичних товариств. Вихід із кризи, в якій перебував аграрний сектор економіки, вони вбачали на шляху підвищення землеробської культури. Важлива роль у цій агрокультурній концепції відводилась вищій сільськогосподарській школі, переорієнтованій з великого поміщицького господарства на масове, селянське. «Поліпшення нашого сільського господарства потребує відповідних спеціалістів, таких як сільськогосподарські механіки, сільськогосподарські інженери, сільськогосподарські архітектори, ветеринари, землеміри», – писав відомий учений-агроном, професор агрономії Петербурзького університету І.О. Стебут.

Системний аналіз різнопланових за ідейною суттю і світоглядною спрямованістю джерел дає підстави стверджувати, що вітчизняна вища аграрна освіта у досліджуваній період була представлена досить незначною мережею навчальних закладів. У XIX – на початку XX ст. населення України мало право здобувати вищу аграрну освіту: а) у професійних закладах вищої освіти аграрного профілю; б) через систему викладання різних галузей сільського господарства в університетах та професійних закладах вищої освіти з іншого профілю.

У розділі 3 «Форми організації агрономічної діяльності» розкрито взаємозв'язок суспільної агрономії та кооперації, здійснено комплексний аналіз наукових пошуків учених з даного питання.

У *підрозділі 3.1 «Суспільна агрономія та кооперація»* з'ясовано, що у другій половині 80-х років XIX століття, коли сільськогосподарська криза визначилася остаточно, почався стрімкий розвиток сільськогосподарської кооперації. Цей зв'язок з сільськогосподарською кризою не випадковий, а абсолютно природний. Західноєвропейське селянство відмовилося від натурального господарства ще задовго до настання сільськогосподарської кризи, яка охопила останню чверть XIX століття під впливом заатлантичної конкуренції. Втягнуте в сферу грошово-мінного обороту, селянське господарство зіткнулося зі світовими ринковими кон'юнктурами. Усі значні коливання цін на сільськогосподарські продукти стали

помітно відбиватися і на селянському бюджеті, а епоха тривалого зниження цін на хліб набула негативного значення.

На основі результатів дослідження можна стверджувати, що агроном Д. Піскунов (одна течія суспільної думки) висловлювався цілком проти земської агрономії. Адже коли агроном допомагає найактивнішій частині населення, то ця частина суспільства й повинна за свої кошти утримувати його, а не все населення. Тоді як прихильник іншої течії (В. Брунст) не хотів усю земську агрономію викреслити, але теж висловлювався за те, щоб тимчасово земську агрономію взяла під свій контроль якась організація приватного, громадського, публічного, правового характеру, поки земство перебуватиме у скрутному становищі.

Як бачимо, обидві течії суспільної агрономічної думки спираються на кооперацію як на індустрію, котрій під силу взяти весь «баланс земської агрономії».

Одні вважають, що всі громадські, матеріальні починання в агрономії мусить узяти на себе кооперація, а культурно-агітаційна робота – належати земству.

За результатами вивчення даного аспекту досліджуваного у підрозділі питання сформульовані висновки, суть яких зводиться до того, що необхідно було придивитися до методів впливу агрономії на дрібне селянське господарство, до засобів підвищення якості сільськогосподарської продукції краю, водночас змінити методи роботи відповідно до державно-політичних та економічних обставин життя, в яких опинились.

У підрозділі 3.2 *«Внесок вчених у розвиток суспільної агрономії»* проаналізовано інтелектуальний доробок учених з питань суспільної агрономії. Особливий інтерес з точки зору дослідження теми становлять праці вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст.

З'ясовано, що «суспільною агрономією» на початку XX ст. почали називати діяльність неправлячих земських дільничних агрономів. Перші агрономи, найняті земствами, з'явилися у окремих губерніях ще в 1870-ті роки, поступово виникали земські агрономи на рівні повітів, у міру зростання їх кількості скорочувалася територія, яку вони обслуговували. Так, дільничними називали агрономів, які діяли в межах кількох волостей. На цю роботу часто цілеспрямовано погоджувалися люди з народним світосприйняттям. Вони орієнтувалися переважно на селян, а не на великих землевласників, прагнули не лише займатися популяризацією агрономічних знань, а й прищеплювати селянам кооперативні ідеї, організовувати купівлю сільськогосподарського інвентарю, насіння тощо на кооперативній основі.

У процесі аналізу історії зародження, становлення й розвитку явища суспільної агрономії виявлено, що справжнє піднесення земської агрономії припадає на період демократизації, яка почалася в роки першої російської революції, що збігалось з періодом столипінської аграрної реформи. Реформа разом з тим підготувала підґрунтя для конфліктів між земською агрономією і правлячою. Остання не опускалась нижче рівня повіту й була направлена насамперед на поміщицьке господарство, а в роки реформи – на землеустрій селянських господарств, які виходили з общини. Виявилося, що земські агрономи працювали із селянською общиною, а правлячі – на її руйнування. Саме в цей період зростання конфліктів і дискусій про шляхи подальшого розвитку сільського господарства серед земських агрономів і статистиків

поступово сформувалось усвідомлення себе як нового суб'єкта сільськогосподарського виробництва, як самостійного суспільно-економічного руху, своєрідного авангарду селянського господарського піднесення. Це самопізнання й відобразилося в не до кінця визначеній назві «суспільної агрономії».

Так, славу засновника «суспільної агрономії» О.Ф. Фортунатову принесла стаття «Земство и агрономия», яка вийшла в 1893 р. в журналі «Русская мысль». У ній він виклав свої уявлення про те, хто такий агроном, які завдання агрономії щодо селянського господарства і якою повинна бути організація агрономічної роботи на місцях. Ось основні тези цієї програмної статті.

Передусім О. Ф. Фортунатов показав своє бачення сутності економічних проблем селянства: «Головними причинами сучасної селянської бідності є певною мірою (за даного рівня техніки) малоземелля і тісно пов'язана з цим малоземеллям убогість капіталів у селянському господарстві». У зв'язку з цим пропонувались взаємопов'язані шляхи розв'язання проблеми: «Підняти валову продуктивність селянського землеробства можна двома шляхами: збільшуючи розміри селянського землекористування і підвищуючи продуктивність земельної одиниці».

І. Долгіх у «Заметках по элементарному курсу общественной агрономии» (1913 р.) дав визначення громадської агрономії – «сукупність усіх законодавчих, громадських і адміністративних заходів, які повинні, по-перше, усунути правові, економічні та природні перешкоди до найкращого обробітку й експлуатації земельної власності, по-друге, мати на меті вдосконалення техніки й економіки сільського господарства через упровадження вдосконалених методів у масу населення, організацію господарства і культурно-економічну організацію самого населення... Викликати інтенсифікацію господарства і є метою сучасної громадської агрономії». Він стверджував, що сільськогосподарська політика повинна змінити спеціальний розділ «піклування про технічну культуру», змістом якої є громадська агрономія.

«Поліпшення сільського господарства повинно бути представлено приватними особами», – стверджував Чичерін на московському земському зібранні. Тому перша спроба створення в Росії інституту суспільної агрономії не була підтримана. Коли в 1876 р. Московське товариство сільського господарства розіслало для обговорення губернських земських зборів записку М. В. Неручева «Про заходи популяризації сільськогосподарських знань і поліпшення землеробства», то всі губернії відхилили запропонований ними проєкт. І тільки в 1879 році Верхотурське повітове земство Пермської губернії засновує посаду першого земського агронома. У тому ж році Новгородське губернське земство запрошує агронома для дослідження становища землеробства в губернії. У 80-х роках приклад піонерів наслідують інші повіти Пермської губернії, суміжні В'ятська і Херсонська.

Науковий аналіз творчих доробків учених засвідчує, що в другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилися перші спроби теоретичного узагальнення поняття «суспільної агрономії» у працях В. Г. Бажаєва, О. Ф. Фортунатова, А. О. Фабриканта, О. І. Чупрова, Д. М. Прянішнікова, В. А. Владімірського, К. А. Мацієвича, В. І. Тейтеля, М. М. Вонзблейна та низки інших авторів, які вперше створювали

основи суспільно-агрономічної роботи. Однак більшість думок зводилася до того, що суспільна агрономія спрямована на агрономічну допомогу населенню.

ВИСНОВКИ

1. Проведений аналіз стану розроблення проблеми дослідження засвідчив відсутність її комплексного вивчення і висвітлення в науковій літературі, що й актуалізує проведення даного дисертаційного дослідження. Історіографічні напрацювання представлені незначною кількістю наукових праць.

Грунтовне дослідження проблеми проведено на широкій джерельній базі, репрезентованій переважно фондами вітчизняних архівів. Вагоме значення для розкриття теми мають опубліковані праці з питань суспільної агрономії, головні з них проаналізовані дисертанткою. Методологічний інструментарій ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання, уможливив об'єктивне визначення найефективніших напрямів і шляхів розв'язання поставленої проблеми, дав змогу проаналізувати й систематизувати наукові праці, забезпечити репрезентативність масиву зібраного матеріалу, дати обґрунтовані висновки. Для виконання завдань досліджуваної проблеми використовувалися три підгрупи методів: загальнонаукові (історико-порівняльний, аналіз і синтез, логічний, узагальнення), спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, ретроспективний, персоніфікації) та міждисциплінарні (контент-аналіз, бібліографічний, метод архівознавчого аналізу). Поєднання вищезазначених принципів і методів дало можливість детально опрацювати джерельну базу, послідовно й логічно викласти матеріал, забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

2. З'ясовано, що суспільна агрономія сформувалася наприкінці XIX століття як агрономічна допомога населенню і зарекомендувала себе як земська агрономічна організація, яка пройшла кілька стадій у своєму розвитку: губернську, повітову, дільничну.

На основі результатів дослідження сформульовано власне поняття суспільної агрономії – система суспільних заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни через оптимальні організаційні форми. Основними завданнями суспільної агрономії є: 1) введення в народне господарство країни вдосконалених методів техніки землеробства і тваринництва; 2) зміна організаційних планів господарств відповідно до економічної діяльності держави; 3) організація місцевого населення в союзи та групи, котрі, з одного боку, через кооперативне узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого – взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських форм.

3. Одним із головних завдань дослідження стало розроблення періодизації, у результаті чого визначено два періоди.

Перший період (1883–1905) характеризувався приватною ініціативою з розвитку суспільної агрономії. З 80-х років XIX ст. почав розвиватися інститут земської агрономії як технічна складова галузі, який являв собою систему показових, консультаційно-пропагандистських та інших заходів сприяння

сільському господарству. Окремі земства за власною ініціативою запрошували агрономів. Після запровадження посад губернських урядових агрономів. «Положенням про земські установи» 1890 р. на земства були прямо покладені обов'язки сприяти місцевому землеробству. Як засоби «сприяння» передбачалося відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл, сільськогосподарських та земських товарних складів, які були звільнені від торгових мит.

Зважаючи на реальну фінансову вигоду від цього указом Миколи II від 28 травня 1901 р. було прийнято «Положення про сільськогосподарські дослідні установи». Цим положенням регулювались юридичні норми і практика управління, нормування і субсидювання, які склалися до цього моменту.

Таким чином, здійснювалося офіційне ствердження принципів організаційного ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відповідно до «Положення» відбувся поділ галузевих дослідницьких інституцій на три групи, першою з яких стали дослідні станції; до другої групи належали дослідні господарства, поля й ділянки, а до третьої – показові господарства та ділянки.

Другий період (1906–1917) ознаменувався урядовою і земсько-суспільною підтримкою Департаменту землеробства дослідних установ. На початку XX ст. розвиток суспільної агрономії, або агрономічної допомоги населенню, набув системного характеру. Внутрішнім стимулом другого періоду була аграрна революція, яка частково проявилася в 1905 році. Найхарактернішим для другого етапу було широке залучення до дослідної справи агрономічної громадськості й організації при сільськогосподарському відомстві центрального дослідного інституту.

У цей час дослідна справа визнавалася предметом державної необхідності і регламентувалася в законодавчому порядку. Широка організація мережі дослідних полів здійснювалася обласними дослідними станціями. Значно зросла кількість асигнувань від уряду і земств на організацію дослідних полів. Найбільш раціональним типом була остання, оскільки вона найбільше підходила дрібнорайонній агрономічній допомозі населенню: дільнична агрономія безпосередньо впливала на весь комплекс сільськогосподарських реагентів даної ділянки, на піднесення благополуччя населення й інтенсифікацію господарства. Робота правлячих і суспільних організацій та агрономів полягала в розвитку диференціації дільничної агрономії, тобто у спеціалізації її за різними відділами агрономічної допомоги і сільського господарства, у виробленні й удосконаленні методів впливу.

4. За результатами дослідження є підстави стверджувати, що важливим моментом у розвитку і зміцненні суспільної агрономії став інститут агрономії. З метою реалізації агрономічної допомоги населенню й дослідної справи уряд виділив значні кошти на сільське господарство. Помітний успіх мала організація планомірної мережі дослідних установ в окремих земських губерніях. Перший проєкт губернської мережі належить Полтавському губернському земству, яке не обмежилося діяльністю Полтавського дослідного поля, і в 1908 р. губернська агрономічна нарада постановила організувати мережу із шести дослідних полів. Одночасно в Чернігівській губернії за участі професора В. В. Вінера був

розроблений проєкт Чернігівської мережі із двома дослідними станціями, а потім для інших губерній. Земська ініціатива набула широкого розмаху після розроблення загальнодержавного плану в 1908 р., але реальні наслідки проявилися після 1910 р.

Органи центрального управління забезпечували сприятливі загальні умови для розвитку сільського господарства: 1) організація планомірного вивчення ґрунтових і кліматичних умов; 2) планомірний розвиток дослідних установ (мережа обласних дослідних ділянок); 3) спеціальні організації з виконання великих меліорацій; 4) меліоративний кредит; 5) популяризація сільськогосподарських знань, уся безпосередня практична діяльність щодо поліпшення стану сільського господарства (особливо «агрономічна допомога населенню») має бути невід'ємною складовою спеціального завдання земства та інших місцевих організацій.

5. Отже, вітчизняна вища аграрна освіта у досліджуваний період була представлена досить незначною мережею навчальних закладів. У XIX – на початку XX ст. населення України мало право здобувати вищу аграрну освіту: а) у професійних ЗВО аграрного профілю (Харківський ветеринарний інститут, Новоолександрійський інститут сільського господарства та лісівництва, Вищі курси з виноробства в Нікітському ботанічному саду); б) через систему викладання різних галузей сільського господарства в університетах та професійних ЗВО іншого профілю (сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту, відділення сільськогосподарського машинобудування Харківського технологічного інституту, агрономічні кафедри Київського та Харківського університетів).

З'ясовано, що діяльність аграрних ЗВО у XIX – на початку XX ст. здійснювалася на основі «Положення про сільськогосподарську освіту» (1904 р.), а також статутів навчальних закладів. Цими документами визначалися мета і завдання, правовий стан, система зовнішнього і внутрішнього управління, структура, зміст і організація навчання, вимоги до контингенту студентів та викладацького складу, джерела їх фінансування тощо.

Визначено, що у кінці XIX – на початку XX ст. проблеми сільськогосподарської освіти стали предметом широкої громадської дискусії. Перше слово в ній належало викладачам вищих навчальних закладів, діячам наукових та науково-практичних товариств. Вихід із кризи, в якій перебував аграрний сектор економіки, вони вбачали у шляху підвищення землеробської культури. Важлива роль у цій агрокультурній концепції відводилась вищій сільськогосподарській школі, переорієнтованій з великого поміщицького господарства на масове селянське. Поліпшення стану сільського господарства потребувало відповідних спеціалістів, таких як сільськогосподарські механіки, сільськогосподарські інженери, сільськогосподарські архітектори, ветеринари, землеміри.

6. З'ясовано, що кооперація цілком пов'язана із суспільною агрономією, одним із завдань якої є організація господарства й підвищення сільськогосподарської культури. Обґрунтовано, що участь кооперації в агрономічній допомозі населенню може бути в таких формах: організація збуту сільськогосподарських продуктів, постачання для господарства машин, знарядь, насіння та добрив із залученням агрономів – організаторів кооперативів і технічних фахівців, а також загальна громадсько-економічна та культурно-просвітницька робота.

У результаті дослідження встановлено, що значення кооперативів було підтримано на Катеринославській нараді 1908 р. в доповідях В. В. Таланова, А. К. Коля, І. Я. Анненкова. Їх також визнали А. В. Тейтель та І. В. Ємельянов. На Харківській нараді 1910 р. організація кооперативів і сприяння кооперативам визначалися черговим завданням суспільної агрономії, а розвиток сільськогосподарських товариств вважався можливим лише за безпосередньої участі агрономів у їхній діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Лукашевич Ю. Л. Науково-організаційна діяльність земських агрономічних організацій наприкінці XIX століття. *Історія науки і біогеографістика*. 2018. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_4_16. Заголовок з екрану.
2. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи. *Документ. Соціум. Комунікація*. 2018. Вип. 6. С. 138–152.
3. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії: історіографія питання. *Наукові записки з української історії*. 2018. Вип. 44. С. 143–151.
4. Лукашевич Ю. Л. Позашкільна популяризація сільськогосподарських знань в суспільній агрономії. *Вісник аграрної історії*. 2019. Вип. 27–28. С. 239–243.

Стаття в іноземному науковому виданні

5. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти (кінець XIX – початок XX ст.). *Virtus: scientific journal*. 2019. № 34(May). С. 200–203.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії при Московському сільськогосподарському інституті. *Матеріали доповідей чотирнадцяти наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898), м. Київ, 17 листопада 2018 р.* Київ: Талком, 2018. 104 с.
7. Лукашевич Ю. Л. Вплив популяризації сільськогосподарських знань на становлення та розвиток суспільної агрономії. *Матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів Богданова Сергія Михайловича (1859–1920), Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889–1969), м. Київ, 19 трав. 2019 р.* / НААН, ННСГБ; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Х. М. Дмитрієва; редкол.: В. А. Вергунов (голова). Київ: Компринт, 2019. С. 158–160.
8. Лукашевич Ю. Л. Зародження агрономічної допомоги населенню. *Матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича*

(1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018), Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад.: Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 90–91.

АНОТАЦІЯ

Лукашевич Ю. Л. Наукове забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії (кінець XIX – початок XX століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням, у якому розкрито наукове забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії (кінець XIX – початок XX століття). Надбання вчених є потужним теоретичним та методологічним базисом для опрацювання практичних рекомендацій щодо формування подальшої стратегії розвитку агрономії.

На основі системного аналізу стану наукового розроблення проблеми, введення до наукового обігу низки маловідомих архівних джерел і документальних видань виявлено чинники, які вплинули на формування суспільної агрономії; здійснено періодизацію суспільної агрономії, що дало змогу послідовно показати її роль для ведення вітчизняного сільського господарства; розкрито вплив суспільної агрономії на становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи; з'ясовано роль суспільної агрономії в піднесенні сільськогосподарської вищої освіти; розкрито взаємозалежність суспільної агрономії та кооперації.

Ключові слова: суспільна агрономія, сільське господарство, О. Ф. Фортунатов, В. Г. Бажаєв, сільськогосподарська дослідна справа, вища освіта, кооперація.

АННОТАЦИЯ

Лукашевич Ю. Л. Научное обеспечение ведения отечественного сельского хозяйства в системе общественной агрономии (конец XIX – начало XX века). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, Киев, 2021.

Диссертация является комплексным научным исследованием, в котором раскрыто научное обеспечение ведения отечественного сельского хозяйства в системе общественной агрономии (конец XIX – начало XX века). Достояние учёных является мощным теоретическим и методологическим базисом для разработки практических рекомендаций по формированию дальнейшей стратегии развития агрономии.

Во введении обоснована актуальность диссертационного исследования, показана связь с научными программами, планами, темами, обобщены цель, задачи, хронологические и территориальные рамки, объект, предмет, методологические

основы исследования, научная новизна полученных результатов, структура диссертации.

В первой главе определено, что общественная агрономия – это система общественных (то есть проведенных обществом в целом) мероприятий, стремящихся направить эволюцию сельского хозяйства страны в сторону рациональных форм. Основными задачами общественной агрономии являются: 1) введение в народное хозяйство страны усовершенствованных методов техники земледелия и животноводства; 2) изменение организационных планов хозяйств в соответствии с экономической деятельностью государства; 3) организация местного населения в союзы и группы, которые, с одной стороны, путем кооперативного обобщения отдельных сторон хозяйства позволили бы мелкому хозяйству все преимущества большого, а с другой – приняли бы на себя закрепление и дальнейшее углубление новых хозяйственных форм.

На основе результатов научного исследования изучено, что в начале XX в. появились первые попытки теоретического обобщения понятия «общественной агрономии». Труды В. Г. Бажаева, А. Ф. Фортунатова, А. А. Фабриканта, А. И. Чупрова, Д. Н. Прянишникова, В. А. Владимирского, К. А. Мациевича, В. И. Тейтеля, М. М. Вонзблейна и ряда других авторов впервые закладывали основы общественно-агрономической работы.

Во второй главе установлено, что общественная агрономия возникла в стране в 1883 году в качестве технической составляющей отрасли сельского хозяйства для борьбы с вредителями в Пермской губернии, а формализованный государственный отсчёт начала с 1886 г. благодаря Закону, которым вводились должности губернских правительственных агрономов. Взаимодополняясь и развиваясь, общественная агрономия позволила сельскохозяйственному опытному делу, на начальном этапе в основном решающему специфические проблемные задачи, в первую очередь для нужд крупных хозяйств с плодородными почвами юга, впоследствии включить в сферу влияния северные районы страны и, главное, – для нужд крестьянских хозяйств в вопросах обработки и севооборотов. Все вместе позволило сформироваться аграрному деятелю, который, получив профессиональную подготовку в образовательном учреждении, закрепив её в ведущих научно-образовательных центрах Европы и собственной страны, всячески способствовал тому, чтобы отраслевая исследовательская деятельность развивалась сначала совместно в системе образовательной подготовки, а затем отдельно как составляющая естествознания.

В третьей главе установлено, что важным моментом в развитии и укреплении общественной агрономии стал институт агрономии. Эта общественно-агрономическая организация (введена в 1906 г., а в Полтавской губернии с 1909 г.), во-первых, стремилась приблизить агрономическую помощь к хозяйствующему субъекту – населению, а во-вторых, пыталась свести общие положения об улучшении тех или иных сторон хозяйства к конкретным условиям данного небольшого района. Если раньше деятельность общественной агрономии ограничивалась краем, губернией, уездом с их разнообразными природно-историческими и хозяйственными условиями, методы его воздействия носили более

общий характер и основывались на общих выводах о будущем развития хозяйства, то при введении участковой агрономии эти общие положения распадаются на части, составляющие элементы по данной хозяйственной среде, в природно-исторических условиях небольшого участка.

Обобщения позволили сделать вывод, что общественная агрономия сформировалась в конце XIX века в качестве агрономической помощи населению и зарекомендовала себя как земская агрономическая организация, прошедшая несколько стадий в своём развитии: губернскую, уездную, участковую. Для первого периода была характерна частная инициатива по развитию общественной агрономии, появившаяся без поддержки министерства и земств; второй период ознаменовался правительственной и земской общественной поддержкой исследовательских учреждений, третий – отличался широким участием общественных сил и поддержкой Департамента земледелия в планомерном развитии исследовательского дела. В это время исследовательское дело признавалось предметом государственной необходимости и регламентировалось в законодательном порядке. Широкая организация сети исследовательских полей устраивалась областными исследовательскими станциями. Значительно возрастает количество ассигнований от правительства и земств на опытные поля. Наиболее рациональным типом была последняя, поскольку она больше подходит мелкорайонной агрономической помощи населению: участковая агрономия ставит задачу непосредственно влиять на весь комплекс сельскохозяйственных реагентов данного участка, на подъем благополучия населения и интенсификацию хозяйства. Работа правящих и общественных организаций и их агентов – агрономов заключалась в развитии дифференциации участковой агрономии, то есть специализации её по разным отделам агрономической помощи и сельского хозяйства, в выработке и совершенствовании методов воздействия.

Ключевые слова: общественная агрономия, сельское хозяйство, А. Ф. Фортунатов, В. Г. Бажаев, сельскохозяйственное опытное дело, высшее образование, кооперация.

ANNOTATION

Lukashevich Yu. L. Scientific support of domestic agriculture in the system of social agronomy (the end of the 19th – the beginning of the 20th century). – Manuscript.

The dissertation for obtaining of degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.07 – History of Science and Technique – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is a complex scientific research, which reveals the scientific support of domestic agriculture in the system of social agronomy (the end of the 19th – the beginning of the 20th century). The acquisition of scientists is a powerful theoretical and methodological basis for the development of practical recommendations for the formation of further strategy for the development of agronomy.

The extent of scientific development of the subject of research is analyzed and it is established that on the basis of systematic analysis of the state of scientific development of the problem, introduction into scientific circulation of a number of little-known archival

sources and documentary editions the factors influencing formation of social agronomy are revealed; the periodization of social agronomy was carried out, which allowed to consistently show its role in the conduct of domestic agriculture; the influence of social agronomy on the formation and development of agricultural research is revealed; the role of social agronomy in raising agricultural higher education is clarified; the interdependence of social agronomy and cooperation is shown.

Key words: social agronomy, agriculture, O.F. Fortunatov, V.G. Bazhaiev, agricultural research work, higher education, cooperation.